

Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştîye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği*

Turkish Education in the First Modern Elementary and Secondary School Curricula of the Ottoman Period: The Sample of Year 1891

Ersoy TOPUZKANAMIŞ**

Özet

Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat ve sonrasında başlayan bürokrasi ve yeniden yapılanma çalışmaları eğitim sisteminde de ortaya çıkmış, 1880 sonrası dönemde de devletin otokratik kimliği kendini eğitim alanında göstermiştir. Bu durumun bir yansıması hazırlanan programlarda karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın amacı, Osmanlı son döneminin geniş içerikli ilk program çalışmalarından olan 1891 programlarında Türkçe eğitiminin görünümünü ortaya koymaktır. Araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, ikisi iptidaiye ve ikisi rüştîye düzeyinde dört ayrı Türkçe programı incelenmiştir. Öğretim süresi, ders adları ve içeriklerinde farklılıklar ve benzerlikler taşıyan programlarda tek bir Türkçe dersi olmayıp ilkokuma yazma, okuma, yazma ve dil bilgisi konularını içeren ayrı dersler vardır. Türkçe derslerinin diğer derslere oranı ilk sınıflarda orta ve yüksek olmakla birlikte son sınıflara doğru azalmaktadır. Ders içeriklerinde dinî ve geleneksel özellikler ile II. Abdülhamit dönemi eğitiminin genel özellikleri ile birlikte sonraki döneme örnek olan, Batılı anlamda çağdaş özellikler de görülmektedir. Çalışmanın özellikle Türkçe eğitiminin tarihsel kökleri ile II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışının belirli bir kesitinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler. Türkçe Eğitimi, Öğretim Programı, Osmanlı Dönemi, II. Abdülhamit

Abstract

The bureaucracy and reconstruction in the Ottoman Period that started with the period of Tanzimat and continued afterwards were also

* Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi BAP 2018/138 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, e-posta ersoytopuzkanamis@gmail.com

seen in the education system and the autocratic identity of the state showed itself in the field of education in the period after 1880. A reflection of this situation can be seen in the curriculums prepared. The aim of the study is to reveal the view of the Turkish Education in the 1891 curriculum which is the first comprehensive curriculum of the last period of the Ottoman Empire. In this study document analyses method is used and four separate curriculums of the Turkish Education, two of which were in the level of iptidaiye (elementary) and two of which were rüştiye (secondary), were examined. In these curriculums which have many differences and similarities in the duration of the courses, course names and contents, there is not a single Turkish lesson but there are separate lessons which include literacy, reading, writing and grammar subjects. The ratio of Turkish lessons to other lessons is medium or high in the first grades but the ratio decreases in the last grade. Both the religious and traditional characteristics of the education in the period of Abdulhamit II can be seen in the course contents, contemporary characteristics of the Western sense, which is a model for the next period, are also seen. It is expected that the present study will contribute to the understanding of the historical roots of the Turkish Education and of a certain section of the education in the period of Abdulhamit II.

Keywords: Turkish Education, Curriculum, Ottoman Period, Abdul Hamit II

Giriş

Türkiye’de Batılı anlayışa göre değişen eğitimin ve okullaşmanın tarihi birçok araştırmada incelenmiştir. Bu araştırmalar genel olarak çeşitli öğretim kademelerindeki okulların ve yapısının tarihini içermektedir.¹ Bunun yanında sosyal ve siyasi durum bağlamında yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır.²

¹ Bu çalışmalardan bazıları: Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, *Türkler*, XV, (2002), Yeni Türkiye Yayınları, s. 44-59; Betül Batır, *İkinci Meşrutiyet’ten Tevbid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007; Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008) s. 300-303; Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İstanbul, 2008; Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010; Fatma Doğanay Kaya, *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

² Bu çalışmalardan bazıları: Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964; Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977; Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih

XVIII. yüzyılda başlayan eğitim reformları, oldukça yavaş bir gelişim göstermiş ve birçok kararsızlık ve bocalamanın ardından bir yola girmiştir. Tanzimat Fermanı'nda eğitime hiç değinilmemesine rağmen Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında yenilikler yapılmış fakat bunlar genel itibarıyla çoğu zaman kâğıt üzerinde veya en fazla İstanbul'la sınırlı kalmış, ülke geneline yayılamamıştır. Ayrıca çabuk sonuç elde etme düşüncesiyle fikri, bilimsel ve teknik altyapı tam olarak oluşturulmadan girilen birçok iş, umulanın aksine çok az fayda sağlamıştır. Bununla birlikte yapılan bütün bu çalışmalar günümüz eğitim sisteminin ve felsefesinin temelini oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Bu noktada II. Abdülhamit dönemi, önceki dönemlerde yazılı metinlerle kurulmaya çalışılan eğitim sisteminin uygulanma safhası olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öngörülen birçok çalışma bu dönemde yapılabilmektedir. Sözelimi iptidai, rüştiye, idadi, sultani gibi okulların kurulması değil ama çoğalmas ve yaygınlaşması, özellikle elifba öğretiminde ve bazı öğretim anlayışlarında teklif edilen ve genel olarak usul-i cedide olarak adlandırılan yeniliklerin okullara girmesi, farklı amaçlara hizmet eden çok çeşitli meslek okullarının açılması hep bu dönemde meydana gelmiştir. Bununla birlikte yapılan bu çalışmalar, nicelik olarak bir artışı ifade etmekle birlikte nitelik olarak hep eksik kalmış, fakat devletin eğitim üzerindeki denetimi sağlama düşüncesine kısmen de olsa hizmet etmiştir.³

Türkiye'de çağdaş eğitim-öğretim kurumları arasında iptidaiye ve rüştiyeler eğitim reformlarının askerî plandan çıkıp genele hitap etmeye başlaması bakımından ön plana çıkmaktadır. Abdülmecit zamanında askerî ve yüksek okullara giren öğrencilerin en temel bilgi ve becerileri bile kazanmamış olduğu gözlemlenmiş ve 1838'de kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia bir layiha hazırlayarak bu sorunların çözümü olarak sıbyan mekteplerinin üzerine bir eğitim kurumu açma fikrini ortaya atmıştır.⁴ II. Mahmut zamanında Babıali'ye memur yetiştirme amacıyla genel olarak rüştiye adı altında Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adlarıyla iki okul açılmış ve buralardaki eğitimin

Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008) s. 9-84; Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 243-286; Tarık Soydan, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

³ Ayrıntılar için bkz. Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*; Ergin, *Maarif Tarihi*; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996; Kafadar, *Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*; Kodaman, *Abdülhamid Devri*; Parmaksız, *Askeri Rüşdiyeler*; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*.

⁴ *Takvim-i Vekayi*, S. 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839), s. 1.

olumlu sonuç verdiği görülünce de bu tip okulların yaygınlaştırılması kararlaştırılmıştır.⁵ Fakat esasen bu okullar, amacından dolayı, günümüz ortaokullarının dengi sayılamazlar. Programlarındaki Türkçe eğitimi kapsamında değerlendirilebilecek *nahiv*, *inşa* ve *meani* gibi derslerin⁶ esasında kâtipliğe yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Rüştiyelerin kurulup yaygınlaşmasıyla birlikte sıbyan okullarının yanında bir de usul-i cedide üzere iptidai mektepler kurulup yaygınlaşmaya ve usul-i atika okulları da usul-i cedideye dönüştürülmeye başlanmış fakat Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sıbyan / iptidai veya usul-i atika / usul-i cedide ikiliği devam etmiştir.⁷

Bu okullaşma sürecinin kavranmasında, hazırlanan programlar da aslında incelenmesi gereken önemli veri kaynakları arasında olmasına rağmen bu alana yoğun bir ilgi gösterilmemiştir. Hâlbuki öğretim programlarında dersin amaçları, öğrenciye kazandırılmak istenen bilgi, beceri ve nitelikler, dersin işleniş yöntemi gibi konular yer alır ve programlar eğitim öğretim durumu konusundaki genel yaklaşıma ilişkin fikir verir.⁸ Dolayısıyla buradan hareketle hem eğitim tarihi hem de dönem koşullarının yansımaları hakkında değerlendirmeler yapılabilir. Bu dönem eğitim tarihiyle ilgili kaynaklarda programları genel olarak değerlendiren veya programlardan bahseden bölümlere rastlanmakla birlikte⁹

⁵ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s. 3, Ergin, *Maarif Tarihi* C. 1-2, s. 383-397.

⁶ Ergin, *Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 398.

⁷ Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (1993) s. 67; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 2000.

⁸ Fatma Varış, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994, s. 18; S. Savaş Büyükkaragöz, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997, s. 2; Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 6.

⁹ Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları, Ankara 1945, s. 139-143, 152-156, 164; Ergin, *Maarif Tarihi*, s. 906, 913, 930-31; Koçer, *Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 127, 128, 131; Baltacı, *Osmanlı Eğitim Sistemi*, s. 67, 71, 79, 85-86; Hasan-Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 139-164, 175-181; Varış, *Program Geliştirme*, s. 51; Ergün, *II. Meşrutiyet*, s. 24, 198-199; Mustafa Ergün ve Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye* 7 (1996), s. 494-511; Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005. Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008, s. 17-88; Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, s. 256-282; Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, s. 248-332; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 228-29, 357-365; Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Özel İslam Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2011.

sadece bir ders bağlamında yapılan çalışmalar da bulunmaktadır.¹⁰ Türkçe dersi programlarıyla ilgili çalışmalara bakıldığında da çoğunluğunun Cumhuriyet Dönemi programlarıyla ilgili bilgi ve değerlendirmeleri içerdiği görülür. Bu çalışmalardan bazılarında Osmanlı Dönemi Türkçe programları hakkında genişçe bilgi ve değerlendirmeler yer almakla birlikte¹¹ çoğunluğunda çok az bilgi bulunmaktadır.¹² Osmanlı Dönemi programları Türkçe dersi merkezli olarak değerlendirmeye tabi tutulması gereken bir alandır. Çünkü bu dönem, klasik dönemdeki medreselerde Arapça ve Farsçanın yanında kendine yer

¹⁰ Bkz. Recai Doğan, *Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994; Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012; Mesut Çapa, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Türkiye'de Tarih Öğretiminin Tarihçesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2012), s. 1-28.

¹¹ Fuat Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939, s. 50-51; Fuat Baymur, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s. 41-44; Beşir Göğüş, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (1970), s. 127-8, 131-2; Namık Kemal Şahbaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005, s. 30-38, 87-96; Nilay Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997), s. 155-175; Nilay Işıksalan, "II. Meşrutiyet Dönemi Sultanlerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998), s. 151-182; Namık Kemal Şahbaz, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.

¹² Mehmet Emin Agar, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usûl-i Tadrîsi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001, s. 8-9; İdris Karakuş, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005, s. 176-179; İdris Karakuş, *Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi*, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 29-42; Cemal Yıldız ve Alpaslan Okur, "Ana Dili Öğretimi", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 45-77; Gökhan Arı, "Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94; Hasan Güleriyüz, "Türk Dili", Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İlke-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15; Asiye Duman, "Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87; Duygu Uçgun, "Tarihî Sürec İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.

bulamayan Türkçenin genel okullarda bir ders olarak okutulmaya başlandığı dönemdir. Ayrıca 1920'lerden sonraki programların incelenip öncesinin incelenmemesi tarihsel bir kopukluk yarattığı gibi aslında Cumhuriyet'in ilk dönemindeki programların hangi temele dayandığını görememe açısından da bir eksiklik yaratmaktadır.

Osmanlı Dönemi program tarihine bakıldığında önceleri padişah fermanları ve sonraki dönemlerde ise eğitim kurumları veya kurulları tarafından hazırlanan bazı metinlerle program düzenlemeleri yapıldığı görülür. Bu düzenlemeler genelde talimat veya ders cetveli başlığı altında hazırlanıp ya hocaların dikkat etmesi gereken hususları veyahut da bir ders listesini bazen de bu listenin yanında o dersle ilgili bir iki cümlelik açıklamaları içerir. Sözelimi 1824 fermanı, 1847 talimatı, 1869 nizamnamesi, 1872, 1873 ve 1876 ders cetvelleri örnek olarak verilebilir.¹³ H 1309 / M 1891 yılına kadar yapılan bu gibi program düzenlemelerinde içerik bilgisinin verilmediği görülmektedir. Bunun sebebi olarak 1890'larda, Ermeni milliyetçi hareketi ile yabancı devletlerin, Meşrutiyet düzeninin ihyası yönündeki talepleri gösterilebilir. Çünkü bu olaydan sonra devletin daha fazla kontrolcü bir anlayışla davranmaya başladığı görülmektedir. Sözelimi öğretmenlerin ders kitabındaki içeriğin dışına çıkması bile pek hoş karşılanmamıştır. Bunun gibi olayların bir yansıması olarak devletin eğitim sistemi üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek için ayrıntılı programlar ve talimatlar yayımlanmaya başlamıştır.¹⁴ 1891 yılında İstanbul Darülmuallimatına öğrenci yetiştirmek amacıyla iptidai ve rüştiye bölümlerinin bir arada olduğu 6 yıllık İnas Rüştiyesi ile yine iptidai ve rüştiye bölümlerinin bir arada olduğu 7 yıllık Kız Sanayi Mektebi açılarak, programları yapılmış ayrıca Dersaadet ve Kasabat İptidai Mektepleri ile Taşra Köy Mektepleri için de programlar hazırlanmıştır.¹⁵

Çalışmada incelemeye dâhil edilen programların tamamı Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafî tarafından yazılan *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* adlı eserden alınmış ve isimleri aşağıda verilmiştir:

1. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programı,

¹³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, Koçer, 1991; Baltacı, 1993; Kodaman, 1999; Akyüz, 2015; Nafî Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

¹⁴ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 109-110; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 229-230, 238-239.

¹⁵ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 50. Şahbaz, İnas rüştiyesi ile kız sanayi mektebinin 1309/1893 yılında açıldığı dile getirmektedir. Hicri yılın Rumi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Şahbaz, "Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", s. 266.

2. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programı,

3. Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı,

4. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveli.

Programların tamamı Mahmud Cevad'ın eserinin hicrî “1309 senesi vekayî” başlığı altında verilmiştir. Dolayısıyla programların 1891 yılına ait olduğu söylenebilir. Keza Baymur, Göğüş, Koçer, Baltacı ve Varış 1891 yılındaki program hareketlerinden bahsetmiştir.¹⁶ Fakat kaynaklarda programların yayımlanma tarihiyle ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Sözgelimi Dersaadet ve kasabat iptidai mektepleri ile köy okulları programları için Akyüz,¹⁷ Şahbaz¹⁸ ve Sarıçelik¹⁹ Mahmud Cevad'ı kaynak göstererek 1892; Arı²⁰ Baymur'u kaynak göstererek, Sakaoglu²¹ ise kaynak vermeden 1893 tarihini vermektedir. Hafızoğlu; Akyüz ve Berker'e atıfla 1892; Mahmud Cevad, Berker, Kodaman ve Sakaoglu'na atıf vererek 1892 ve 1893 tarihli ayrı ayrı programlar göstermektedir.²² Şahbaz, inas rüştiyeleri ve kız sanayi mektebi programları için 1893 tarihini vermektedir.²³ Ceylan, İnas Rüştiyeleri Programı için Mahmud Cevad'ı kaynak göstererek 1892 tarihini vermiştir.²⁴ Keçeci Kurt, Mahmud Cevad'a atıf vererek, Kız Sanayi Mektepleri programının 1892 yılına ait

¹⁶ A.g.e., s. 50; Göğüş, “Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, s. 132; Koçer, *Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 128; Baltacı, *Osmanlı Eğitim Sistemi*, s. 67; Varış, *Program Geliştirme*, s. 51; Zengin, Salih Zeki: *II. Abdülhamit Dönemi*, s. 63-66, 71-72.

¹⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 226-227.

¹⁸ Şahbaz, *Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, s. 89. Şahbaz, “Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, s. 255, 263.

¹⁹ Kerim Sarıçelik, *Osmanlı Devri Konyası'nda Modern Eğitim Öğretim (1869-1919)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 28-29.

²⁰ Arı, “Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları”, s. 81.

²¹ Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.

²² Taner Hafızoğlu, *II. Abdülhamit Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014, s. 91-92. Yazar 1893'te hazırlandığını belirttiği Dersaadet ve Kasabat ile Taşra Köy Mektepleri Programlarının ders cetveli ile 1892'de Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerinde uygulandığını belirttiği ders cetvelini vermektedir. Fakat 1892 tarihli program diğeriyle aynıdır. Yazarın Akyüz ve Sakaoglu'ndaki tarih hatalarını aynen tekrar ettiği fakat Berker ve Kodaman'daki bilgileri yanlış aktardığı anlaşılmaktadır.

²³ Şahbaz, “Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, s. 263.

²⁴ Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2012, s. 72.

olduğunu söylemiştir.²⁵ Zengin ise Kız Sanayi Mektepleri Programı için Mahmud Cevad'ın herhangi bir tarih vermediğini ve Kız Sanayi Mekteplerinin öğretim süresinin 1900 yılında 7 yıla çıkartıldığını ve bu programın da 7 yıl üzerine hazırlandığını belirterek programın 1900'den sonra hazırlandığı ihtimalini dile getirmiştir.²⁶ Ergin, 1316/1900 yılı için hazırlanan bir Kız Sanayi Mektepleri programına ait ders cetveli vermektedir.²⁷ Unat da aynı yıl programların genişletildiğini ve öğretim süresinin iptidai ve rüştiye kısımlarıyla beraber 7 yıla çıkarıldığını belirtmektedir.²⁸ Unat ve Ergin, bu bilgiye kaynak olarak H 1316 yılında yayımlanmış olan *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'yi göstermektedir. Bu kaynakta Kız Sanayi Mekteplerinin öğretim süresinin artırılmasıyla ilgili bir bilgi yer almamakla beraber Cevad'daki programın aynıysa yer almaktadır. Ayrıca Ergin ve Unat hicri 1316'nın miladi karşılığını 1900 olarak vermiştir ki esasen H 1316 yılı 1898-1899 yıllarına tekabül etmektedir. Ergin ve Unat'ta yer alan bu bilgiler başka kaynaklarda da tekrar edilmiştir.²⁹ Biz, programların 1891 yılına ait olduğu görüşündeyiz. Buna dayanak olarak öncelikle Mahmud Cevad'ın eserinin *İfade-i Mahsusa* bölümünde kitabının üçüncü kısmında 1300 yılından o zamana, yani kitabın basım yılı olan 1338'e kadar olan olayların anlatılmasının düşünüldüğü hâlde sadece on senelik olayların yazılabildiğini ifade etmesidir.³⁰ Buradan, kitapta, 1310 yılına kadarki olayların yer aldığı sonucu çıkmaktadır. İkinci dayanak ise yine Mahmud Cevad'ın, bu programı, 1309 yılı olayları içinde anlatmasıdır. Üçüncü dayanak olan, Baymur'un, yukarıda da alıntılanan, ifadesinde 1309 (1891) yılında İnas Rüştiyesi ile Kız Sanayi Mektebinin açılıp programlarının hazırlandığı belirtilmektedir. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'nin 1308 ve sonraki yıllarına ait ciltlerinde Kız Sanayi Mektepleri hakkında bilgi verilmesine rağmen³¹

²⁵ Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadınların Eğitimi (1839-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 105.

²⁶ Zengin, II. *Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 78.

²⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 689.

²⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 80f.

²⁹ Şefika Kurnaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", *Millî Eğitim Dergisi*, S. 143, 1999, s. 99-111; Sibel Dulum, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 38; Yasemin Tümer Erdem, II. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 225.

³⁰ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. b.

³¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Altıncı Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1308, s. 355: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Yedinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1309, s. 376: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri ile Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Sekizinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1310, s. 392: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri ile Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Dokuzuncu Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1311, s. 411: Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin önceki senelerine ait ciltlerde bu okul isimlerine rastlanmamasından, bu yıl maarifte yeni bir düzenlemeye gidilerek Kız Sanayi Mekteplerinin açıldığı anlaşılmaktadır. Bundan başka 1891 yılının eylül ayında yayımlanan *Takvim-i Vekayi*'nin iki sayısında başka okullarla beraber Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektebinin 31 Ağustos 1307'de (12 Eylül 1891) açılacağı haberi yer almaktadır.³² Bütün bu veriler ışığında Mahmud Cevad'ın verdiği programların H 1309 ve M 1891 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi yazılı materyallerin (kitap, dergi, gazete, e-çerikli belgeler) incelendiği nitel araştırma desenlerindedir.³³ Programlar, yukarıda da belirtildiği gibi Mahmud Cevad'ın eserinden ve ayrı basım kitaptan temin edilmiştir. Programların değerlendirilmesinde; programdaki Türkçe eğitimi ders adları ile ders sayılarının sınıflara göre dağılımı, programın dayandığı felsefe, dersin amaçları, içeriği ve işlenişi ile ölçme ve değerlendirme hususları aranmıştır.

Türkçe Eğitimi Derslerinin Genel Görünümü

Bu bölümde ele alınacak dört programdaki Türkçe eğitimi derslerinin adları ve bu derslerin sınıflara göre dağılımı ile ders saatleri karşılaştırılacaktır.

Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Ellinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1312, s. 426-427; Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Birinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1313, s. 352-355; Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli İkinci Sene, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1314, s. 462-463; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında; 1315 Senesine Mahsus *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Üçüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1315, s. 291; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında; 1316 Senesine Mahsus *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Dördüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1316, s. 323; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğancılar Meydanında.

³² *Takvim-i Vekayi*, S 73, 5 Safer 1309 / 28 Ağustos 1307 (9 Eylül 1891 Çarşamba), s. 2; *Takvim-i Vekayi*, S 75, 8 Safer 1309 / 31 Ağustos 1307 (12 Eylül 1891 Cumartesi), s. 2

³³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.

Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştîyelerine Mahsus Ders Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:³⁴

Çizelge 1. *Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştîyelerine Mahsus Ders Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı*

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	Toplam
Elifba ve Şifahi Malumat	18	-	-	-	-	-	18
Kıraat	4	4	4	2	1	1	16
İmla	4	4	3	2	1	1	15
Kitabet	-	-	-	-	1	1	2
Kavaid-i Osmani	-	-	2	2	1	2	7
Toplam	36/26	24/8	24/9	24/6	24/4	24/5	156/58

Çizelgeye göre programda *elifba ve şifahi malumat* sadece 1. sınıfta 18 saat, *kıraat* 1, 2 ve 3. sınıflarda dörder, 4. sınıfta iki, 5 ve 6. sınıflarda birer saat, *imla* 1 ve 2. sınıflarda dörder, 3. sınıfta üç, 4. sınıfta iki, 5 ve 6. sınıflarda birer saat, *kitabet* 5. ve 6. sınıflarda birer saat, *kavaid-i Osmani* 3. ve 4. sınıflarda ikişer, 5. sınıfta bir, 6. sınıfta iki saat yer almaktadır. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %72 ile programın çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni ilkokuma yazma dersidir. Bu oran 2. sınıfta %33, 3. sınıfta %39, 4. sınıfta %25, 5. sınıfta %16, 6. sınıfta %20 olduğu toplamda ise 156 saatlik dersin 58'inin Türkçe eğitimiyle ilgili olduğu göz önünde bulundurulduğunda %37 olduğu görülmektedir ki bu oranın ana dili derslerine verilen önemin yüksek olduğunu gösterdiği söylenebilir.

Bu program 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'lerde de yer almaktadır.³⁵

³⁴ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 270.

³⁵ *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Birinci Sene 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 393 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 433 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 256 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 160 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 164 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştüyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:³⁶

Çizelge 2. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştüyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	Toplam
Elifba ve Şifahi Malumat	18	-	-	-	-	-	-	18
Kıraat ve İmla	8	6	6	6	2	1	1	28
Kitabet	-	-	-	-	-	1	1	2
Kavait	-	-	2	3	2	-	-	7
Toplam	38/26	40/6	40/8	40/9	40/4	40/2	40/2	278/55

Çizelgeye göre *elifba ve şifahi malumat* sadece 1. sınıfta on sekiz saat, *kıraat ve imla* 1. sınıfta sekiz, 2, 3 ve 4. sınıflarda altışar saat, 5. sınıfta iki ve 6. sınıfta bir saat *kitabet* 6 ve 7. sınıflarda birer saat, *kavait* (ders içeriklerinde *kavaid-i Osmaniyeye*) 3. sınıfta iki, 4. sınıfta üç, 5. sınıfta iki saat olarak yer almıştır. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %68 ile yine programın çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni de ilkokuma yazma dersidir. Bu oran 2. sınıfta %15, 3. sınıfta %20, 4. sınıfta %22, 5. sınıfta %10, 6 ve 7. sınıflarda %5 olduğu toplamda ise %19 olduğu görülmektedir. Bu oranın inas rüştüyelerine göre daha düşük olduğu, bunun nedeninin ise her sene yer alan *el hünerleri* dersine 1. sınıfta 6, 2 ila 7. sınıflarda ise 12 saatlik bir yer ayrılması olduğu söylenebilir. Zira İnas Rüştüyeleri Programında 58 olan toplam Türkçe dersi saati Kız Sanayi Mektepleri Programında 55 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ana dili derslerine verilen önemin değişmediği söylenebilir.

Bu program 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'lerde de yer almaktadır.³⁷

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:³⁸

³⁶ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 301.

³⁷ SNMU 1316, s. 435 vd.; SNMU 1317, s. 472 vd.; SNMU 1318, s. 295 vd.; SNMU 1319, s. 161 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. SNMU 1321, s. 165 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

³⁸ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 322.

Çizelge 3. Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı	Ş - İ - F	Ş - İ - F	Ş - İ - F	Toplam
Elifba	12	-	-	12
Sarf-ı Osmani	-	-	2	2
İmla	3	3	2	8
Kıraat	3	2	1	6
Toplam	34/18	24/5	25/5	83/28

Çizelgeye göre Türkçe eğitimine yönelik olarak *elifba* sadece 1. sınıfta on iki saat, *sarf-ı Osmani* 3. sınıfta iki saat, *imla* 1 ve 2. sınıflarda üçer, 3. sınıfta iki saat, *kıraat* 1. sınıfta üç, 2. sınıfta iki ve 3. sınıfta bir saat olarak gösterilmiştir. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %52 ile programın yarından biraz fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Bunun nedeni de aynı olmakla birlikte elifba dersine şifahi malumatın eklenmemesi bu sonucu doğurmuştur. Oran 2 ve 3. sınıfta %20, toplamda ise %33 olduğu görülmektedir. Bu genel oran da Türkçe derslerinin programdaki ağırlığının rüştiye programlarıyla yakın olduğunu göstermektedir.

Bu program 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'lerde de yer almaktadır.³⁹

Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveline göre derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:⁴⁰

Çizelge 4. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveline Göre Ders Saatlerinin Sınıflara Dağılımı

Ders Adı	Ş - İ - F	Ş - İ - F	Ş - İ - F	Ş - İ - F	Toplam
Elifba-yı Osmani	12	-	-	-	12
Kıraat	-	3	3	3	9
Hat ve İmla	-	-	2	2	4
Toplam	30/12	16/3	16/5	16/5	78/25

Çizelgede dört yıllık programın ilk senesinde *elifba-yı Osmani* 12 saat, ikinci senesinde *kıraat* 3 saat, üçüncü ve dördüncü senelerinde *kıraat* 3 saat ve *hat ve imla* 2 saat olarak yer aldığı görülmektedir. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %40 ile programın yarından azını

³⁹ SNMU 1318, s. 220 vd.; SNMU 1319, s. 170 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. SNMU 1321, s. 172 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

⁴⁰ Mahmud Cevad, *Maarif Nezaret-i Tarihçe*, s. 333.

oluşturduğu görülmektedir. Bu programdaki Türkçe dersinin ilk sınıftaki ağırlığının az olması aynı sınıftaki *ecza-yı şerife* dersine de 12 saat ayrılmış olmasıdır. Dolayısıyla taşradaki köy mekteplerinde Kuran eğitimine diğer programlara göre daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir. Oranın 2. sınıfta %18, 3 ve 4. sınıfta %31, toplamda ise %33 olduğu görülmektedir. Bu genel oran da Türkçe derslerinin programdaki ağırlığının rüştiye programlarıyla yakın olduğunu göstermektedir.

Türkçe derslerinin hangi programın hangi sınıfında ne kadar yer aldığını karşılaştırmalı olarak görmek açısından aşağıdaki çizelgede genel dağılım ve oranlar gösterilmiştir.

Çizelge 5. *Türkçe Ders Saatlerinin Program ve Sınıfa Göre Dağılımı ile Toplam Ders Saatlerine Oranları*

	İnas Rüştiyesi		Kız Sanayi		İptidai		Taşra Köy		Toplam	
1. Sınıf	36/26	%72	38/26	%68	34/18	%52	30/12	%40	138/82	%59
2. Sınıf	24/8	%33	40/6	%15	24/5	%20	16/3	%18	104/22	%21
3. Sınıf	24/9	%39	40/8	%20	25/5	%20	16/5	%31	105/27	%25
4. Sınıf	24/6	%25	40/9	%22	-	-	16/5	%31	80/20	%25
5. Sınıf	24/4	%16	40/4	%10	-	-	-	-	64/8	%12
6. Sınıf	24/5	%20	40/2	%5	-	-	-	-	64/7	%10
7. Sınıf	-	-	40/2	%5	-	-	-	-	40/2	%5
Toplam	156/58	%37	278/55	%19	83/28	%33	78/25	%33	595/170	%28

Çizelgeye bakıldığında Türkçe derslerinin en fazla 1. sınıfta yer aldığı görülmektedir. Bu da ilkokuma yazma öğretiminin bu sınıfta yer almasından kaynaklanmaktadır. 2'den 3'e geçiş hariç tutulursa sınıf düzeyi yükseldikçe ders sayısının azaldığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi de sınıf düzeyi yükseldikçe derslerin çeşitlenmesidir. Sözelimi İnas Rüştiyeleri Programının 1. sınıfında 7 farklı ders varken 6. sınıfta 17 farklı ders bulunmaktadır. Dolayısıyla haftalık toplam ders saati değişmediği hâlde dersler çeşitlendiği için her derse ayrılan ders saati de düşmüş olmaktadır.

Programların ders cetveli kısmına bakıldığında en dikkat çekici farklılığın öğretim süreleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Buna göre inas rüştiyeleri 6, kız sanayi mektepleri ise 7 yıllıktır. İptidai mektepler 3 iken taşra köy mektepleri 4 yıllıktır. Bunun yanında ders adları bakımında da bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. Sözelimi İnas Rüştiyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında *elîşba ve şifahi malumat* olarak görünen ders, İptidai Mektep Programında *elîşba*, Taşra Köy Mektebi Programında ise *elîşba-yı Osmani* adıyla yer almaktadır. İnas rüştiyesi, iptidai mektep ve taşra köy mekteplerinde ayrı bir

ders olarak görünen *kıraat*, Kız Sanayi Mektepleri Programında *imla* ile birleştirilmişken yine İnas Rüştüiyeleri ve iptidai mekteplerde bağımsız bir ders olarak görünen *imla* ise Kız Sanayi Mektepleri Programında *kıraat* ile, taşra köy mektepleri programında ise *bat* ile birleştirilmiştir. İnas Rüştüiyeleri Programında *kavaid-i Osmani* olarak 3 ila 6. sınıflarda yer alan ders, Kız Sanayi Mektepleri Programında *kavaid* adıyla ve 3 ila 5. sınıflarda görülmektedir. Buna benzer olarak iptidai mekteplerde *kavaid* değil *sarf-ı Osmani* adıyla sadece 3. sınıfta bir ders yer almakla birlikte taşra köy mektepleri programında *kavaid* veya *sarf* adıyla bir ders bulunmaması göze çarpmaktadır. Ayrıca rüştüye programına neden *kavaid*, İptidai Mektep Programına neden *sarf* adıyla dil bilgisi dersi konulduğu hakkında herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte hâlde taşra köy mekteplerine dil bilgisi içerikli bir dersin hiç bulunmaması da dikkat çekmektedir.

Ders saatleriyle ilgili farklılıklar da belirgindir. Sözelimi İnas Rüştüiyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında *elifba ve şifahi malumat* haftada 18 saat, iptidai ve köy mektebi programlarındaki *elifba* ise haftada 12 saattir. Bu farkın rüştüye programlarındaki *elifba* dersinin *şifahi malumatla* birleştirilmesinden kaynaklandığı ders içeriklerinden anlaşılmaktadır. *Kıraat* dersi taşra köy mektepleri programı dışında bütün programların ilk sınıfında yer almaktadır. Burada *kıraat* dersinin *elifba* dersine destek olacağı fikrinin etkili olduğu düşünülebilir. İnas Rüştüiyeleri Programında ayrı ayrı dersler olan *kıraat* ve *imladan* 6 yılda haftada toplam 31 saat ders olduğu görülürken Kız Sanayi Mektepleri Programında tek ders olan *kıraat ve imladan* 7 yılda haftada toplam 30 saatlik ders görülmektedir. *Kitabet* dersi rüştüye programlarının son iki yılına yerleştirilmiştir. Kız rüştüyesi programındaki *kavaid-i Osmani* ve *kitabet*, Kız Sanayi Mektepleri Programındaki *kavaid* ve *kitabet* ile Taşra Köy Mektebi Programındaki *bat ve imla* dışındakilerin tamamında sınıf ilerledikçe ders saatlerinin azaldığı görülmektedir. Fakat ders saatlerinin neye dayanılarak sınıflara bu şekilde takdir edildiğine ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır.

Programların hepsinde ilkokuma yazma içeriğinde ve okuma becerisine yönelik olarak ders bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında yazma eğitiminin daha çok mekanik kısmını oluşturan yazım konusunda da bir ders vardır. Ayrıca programların biri dışında hepsinde dil bilgisi içeriğini veren bir ders yer almaktadır.

Derslerin İçerikleri

Programların tamamında bir ders cetveli verilerek hangi dersin hangi sınıfta ve kaç saat olduğu belirtildiği hâlde hepsinde kapsamlı bir içerik yer almamaktadır. İnas Rüştüiyeleri Programında oldukça kapsamlı bir içerik yer almakla birlikte Kız Sanayi Mektepleri Programında, *kavaid* dışındaki her dersle ilgili kısa açıklamaların verildiği yerlerde, ders içeriklerinin İnas Rüştüiyeleri

Programıyla aynı olduğu vurgulanmış, sadece *kavait* dersi için İnas Rüştüleri Programındakiyle çok az farklı bir konu listesi verilmiştir. Bunun yanında İptidai Mektep Programının içeriği, Taşra Köy Mektepleri Programının içeriğine göre oldukça geniştir. Programlar hakkında daha ayrıntılı değerlendirme yapabilmek için derslerin içerikleri karşılaştırılmış ve aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

İlkokuma Yazma

İnas Rüştüleri Programında *elifba* dersi için öncelikle bir “tembih” yazılarak dersin işlenişi hakkında bir açıklama verilmiştir. Buna göre elifba risalesi tamamlanmadıkça hiçbir derse başlanmayıp sadece ders çeşitlendirilecek, çocukları sıkmamak üzere haftada on sekiz dersten her gün isabet eden üç dersin ikisi *elifbaya* ve biri *şifahi malumata* ayrılacak veyahut *elifba* ile *malumat* dersi birleştirilerek okutulacaktır. Bu açıklamadan sonra *elifba* dersinde yapılacaklar maddeler hâlinde sıralanmıştır:⁴¹

1. Bitişmeyen harflerin tek tek sırayla öğretimi: yazma ve telaffuz, noktalı ve noktasız harfler,
2. Harekeler, işaretler ve ünlüler: harflerin bu hareke ve ünlüler yardımıyla okunması ve yazımı,
3. Harflerin birleşik şekilleri,
4. Hece, kelimeler, heceyi fark etme, yazım ve okuma,
5. Şedde, hemze, tenvin ve örneklerle kavratılması,
6. Şemsî ve kamerî harfler, yazım ve okuma.

İçeriğe bakıldığında harflerin tek tek öğretilmesinin ardından hareketlerin öğretilip harflerin hareketler yardımıyla okunmasına geçildiği, bundan sonra da harflerin bitişme şekilleri ve birden fazla harfli kelimelerden heceye gidileceği görülmektedir. Bu süreçte bireşim ve heceleme yöntemlerinin izlerinin olduğu söylenebilir.⁴² Ayrıca takip edilen öğretim sırası dikkate alındığında Selim Sabit’in elifba öğretim yönteminden etkilendiği açıkça görülmektedir (ayrıntı için bkz. Selim Sabit, 1287 / 1871). Konu listesinin sonunda Arapçaya mahsus bazı özellikler de verilmiştir. Bu da Kuran okumaya yardımcı olacak bir özellik olarak düşünülebilir. Zaten programda yer alan *Kur’an-ı Kerim maa tecvîd* dersinin içeriği de programın amaçlarından birinin Kur’an okumayı öğretmek ve bazı bölümleri ezberletmek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla iki dersin özellikle birbiriyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Elifba ile ilgili bu kısımdan sonra verilen *şifahi*

⁴¹ *A.g.e.*, s. 271.

⁴² Ayrıntı için bkz. Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*; William S. Gray, *Okuma ve Yazma Öğretimi*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, MEB, İstanbul 1975.

*malumat*⁴³ kısmında ise vücudun bölümleri, hayvan isimleri, sağlık bilgisi, çeşitli nesnelere isimleri, renkler, zaman, hava gibi konulardaki bilgilerin hikâyeleştirilerek anlatılması ve öğrencilerin bu bilgileri ezberlememesi fakat hakkında konuşarak öğrenmesi istenmiştir. Dolayısıyla bu ders ilkokuma yazma ve hayat bilgisi derslerinin bir karışımı olarak düşünülebilir ki bu fikri Baymur ve Şahbaz da dile getirmiştir.⁴⁴ Bu dersin önemli bir kısmının konuşma ve dinleme becerilerini geliştirmeye yönelik olduğu da dikkat çekmektedir. Dolayısıyla günümüz anlayışı içinde bakıldığında *elifba ve şifahi malumat* dersinin Türkçe eğitiminin bütün öğrenme alanlarını içerdiği söylenebilir.

İptidai Mektep Programındaki açıklamalara göre ise *elifba*⁴⁵ dersine haftada on iki saat ayrılarak her gün ikişer saat ders yapılacaktır. Okuma yoluyla harflerin şekilleri çocukların zihinlerine yerleştikten sonra yazma öğretilecektir. Her gün hem okuma hem de yazma çalışması yapılacaktır. Programın bu kısmında “tembih” başlığı altında benzer uyarılar tekrar edilerek okuma yazma öğretimi bitirilmeden diğer derslere geçilmemesi ve öğretmenlerin, öğrencilerin öğrenmesine son derece özen göstermesi istenmiştir. Konu sırası maddeler hâlinde gösterilmiştir:

1. Harflerin ayrı ayrı şekillerinin yazılması ve okunması,
2. Harekeler, üstün, esre, ötre işaretleri, hareketlerle harflerin telaffuzu,
3. Birleşik ve ayrı harflerin yazım telaffuz şekilleri,
4. Harflerin başta, ortada ve sondaki şekillerinin öğretimi ve yazılıp okunması,
5. Med, cezm ve uzun ünlü uygulamaları,
6. Hece, bir, iki, üç ve daha fazla heceli kelimelerin okunup yazılması,
7. Arapça kelimelere özgü hemze ve şeddenin tarifi ve örnekleri,
8. Meddin türleri ile uzun ve yuvarlak “te”,
9. Tenvin ve örnekleri ile şemsî ve kamerî harf örnekleri gösterilecek ve bunlar öğrencilere hakkıyla ve layıkıyla bellettirilmedikçe Kur'an cüzlerine başlatılmayacaktır.

İptidai Mektep Programının elifba dersi için verdiği içerikle İnas Rüştüleri Programındaki elifba dersinin içeriği arasında, önceki programda olduğu gibi şifahi malumat gibi bir dersle ilişkilendirme yapılmaması dışında, büyük farklar olmamakla birlikte İptidai Mektep Programındaki içeriğin daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Yöntem ve amaç bakımından önceki programla ilgili

⁴³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 271-272.

⁴⁴ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 51; Şahbaz, *Türkiye’de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, s. 94.

⁴⁵ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 323.

değerlendirmeler bu ders içeriği için de söylenebilir. Berker, programdaki elifba öğretim yönteminin iptidai olduğunu ve öğrencilerin bir sene içinde kıraate geçebilmelerinin hemen hemen imkânsız olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶

Taşra Köy Mektepleri Programındaki açıklamalara göre⁴⁷ *elifba-yı Osmani* cüzünün sonuna kadar okutulup bitirilmedikçe ve harflerin ayrı ve bitişik şekilleri güzelce belletirilmedikçe başka bir derse geçilmemesi istenmiştir. İkinci olarak öğrencilerin harfleri sadece tanımalarının yeterli olmadığı aynı zamanda yazmaları gerektiği ve haftada on iki derste tüm gün öğretim yapıldıktan sonra Kuran okumaya geçileceği ifade edilmiştir. Programda elifba dersiyle ilgili bundan başka bir açıklama veya konu listesi verilmemiştir. Bu içeriğin diğer programların içeriklerinden daha genel ve dar olduğu açıkça görülmektedir. Şifahi malumat dersiyle ilişkilendirmeye açısından İptidai Mektep Programıyla benzerlik taşımaktadır. Çok az veri olmakla birlikte yöntem olarak diğer programlardaki yöntemin benimsendiği düşünülebilir.

Dört programdaki alfabe öğretimi genel olarak değerlendirildiğinde bütün programların okuma ve yazma becerilerinin yanında Kur'an okumayı öğretmeyi ve ezberletmeyi de amaçladığı görülmektedir. En temel farkın İnas Rüştîyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında dersin şifahi malumat ile birleştirilmesine karşılık İptidai Mektep ve Taşra Köy Mektepleri programında böyle bir birleştirmeye yer verilmemesi olduğu görülmektedir. Derslerin içerikleri her ne kadar farklı hacimde olsa da birbirine benzer olduğu söylenebilir. Ders içeriklerinde, genel olarak; verilen konuların birbirine bağlı olması, hiyerarşik olarak düzenlenmesi ve bir kitabın takip edilmesi gibi özellikler görüldüğünden program tasarımı açısından konu tasarımının izleri olduğu düşünülebilirse de rüştîye programlarının iki dersi birleştirme yaklaşımından dolayı geniş alan tasarımına yaklaştığı değerlendirilebilir.⁴⁸

Okuma

İnas Rüştîyesi Programında *Kıraat* dersinin açıklandığı bölümde⁴⁹ ilk olarak, okuma kitaplarının içeriklerinin taşınması gereken özellikler belirtilmiştir. Buna göre ilkökul bilgisine özgü bir dergi sayılabileceği belirtilen okuma kitaplarıyla öğrencilere ifade güzelliğinin yanında kelimeler de öğretmeli ve bu kitaplar öğrencilerin düşüncelerini berraklaştıracak derecede etkili ve kolay anlaşılır olmalıdır. Kitaplar ilkökul derslerinin konularını yani din ve ibadet, ahlak, adap ve terbiye, tarih, coğrafya, matematik ve diğer önemli bilgiler ile atasözleri ve faydalı hikâyeleri içermelidir. Bunların yanında bu kitaplar dil bilgisi

⁴⁶ Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 155.

⁴⁷ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 333.

⁴⁸ Büyükkaragöz, *Program Geliştirme*, 185-187.

⁴⁹ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 277-278.

uygulamalarının ve alıştırmalarının yapıldığı malzeme olmaları dolayısıyla basit cümlelerden oluşmalı ve herhâlde hatasız olmalıdır. Kitaplar her sene sınıf düzeyine göre düzenlenip bilgi ve içerik basitten başlanarak kız öğrencilerin birikimlerine göre sırayla tamamlanmalıdır. Burada okuma kitaplarından hareketle öğrencilerin okuma becerilerine yönelik olarak ifade güzelliği ve söz varlığı öğretimi üzerinde durulması dikkat çekicidir. Fakat okuma kitaplarının sadece okuma becerisini geliştirmeye yönelik olmadığı aynı zamanda diğer dersleri destekleyici bilgilerin öğretildiği bir araç olarak değerlendirildiği de görülmektedir.

Programda okuma kitapları hakkında bilgi verildikten sonra okuma yöntemi hakkında bazı hatırlatmalarda bulunulmuştur. Buna göre öğretmen metni gayet ağır bir şekilde ve yüksek sesle okuyarak okuma şekli hakkında öğrencilere örnek olur. Çünkü kurallarına uygun olarak okunan metnin açıklanmasına gerek bile kalmaz. Metin bittikten sonra öğretmen, öğrencilerin düzeyine göre metnin anlamını açıklar. Ardından öğrenciler, öğretmenin okuduğu gibi sesli okuduktan sonra bilmedikleri kelimelerin anlamlarını söyler. Öğretmen metnin asıl maksadını ve bunu oluşturan diğer düşüncelerle önemlerini tek tek inceletip açıklar. Okumada ilerledikçe kelimelerin gücünü, dil kurallarına ilişkin örneklerin ve tabirlerin çeşitlerini anlatıp fikir ve maksadı kavratmalıdır. Aynı şekilde okunan dersten çocuğun bilişsel gelişimini sağlayacak konuları çıkarsama ile kalplerini hassas kılarak öğretilen derslerden öğrencilere pek çok yönden fayda sağlamak lazımdır. Öğrenciler okulda açıklanan dersleri evlerinde enine boyuna değerlendirerek ertesi derste bunların yazılmış bir örneğini ödev olarak öğretmenine verecektir.

Belli bir kitabın takip edilmesinin zorunlu tutulmadığı okuma dersinde sesli okumanın ön plana çıktığı fakat bunun yanında metni anlama çalışmalarının da olduğu görülmektedir. Bu durumun, öğretmenin kurallara uygun olarak sesli okumasının anlamayı sağlayacağı görüşünden kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Metni anlama çalışmalarının kelime, cümle, cümleler arası bağlantı ve yardımcı fikirler ve ana fikir düzeylerinde yapılacağı görülmektedir. Net bir şekilde ifade edilmemekle birlikte okuma düzeyi yükseldikçe anlam ve ana fikir üzerinde durulması gerektiği düşüncesi, sınıf düzeyi arttıkça sesli okumadan sessiz okumaya geçiş olarak düşünülebilir. Okuma çalışmalarında öğretmenin metnin anlamını açıklamasının yanında dil bilgisi çalışması yapması da istenmiştir. Bu da dil bilgisi öğretiminin metinden hareketle yapılması gerektiği düşüncesiyle uyumludur. Okuma çalışmalarının sonunda öğrencinin evde, metinle ilgili bir değerlendirme yazıp öğretmenine getirmesi, şerh geleneğiyle ilişkilendirilebileceği gibi, her ne kadar ürün odaklı yazma yaklaşımını⁵⁰ hatırlatsa da okuma çalışmalarıyla yazma çalışmalarının birleştirilmesi bakımından dikkat çekici ve hatta son dönem programlarındaki “güdümlü yazma”, “bir metni

⁵⁰ Marva A. Barnett, “Writing as a process”, *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31.

kendi kelimeleriyle yeniden oluşturma” ve “bir metinden hareketle başka bir metin yazma” yöntemlerin ilk hâli olarak değerlendirilebilir.

Programın içeriğinden hareketle okuma dersinin yazma ve dil bilgisi gibi alanlarla birlikte ele alınması her ne kadar geniş alan tasarımı çağırırsa da bunun kasıtlı ve planlı olarak yapıldığına ilişkin bir iz bulunmamaktadır. Programın okuma kitaplarında olmasını istediği özellikler de okuma dersinin sanki birçok dersin merkezindeki bir mihver ders olarak görüldüğü düşüncesini uyandırmaktadır. Fakat bunlar, bazı temel bilgilerin okuma metni üzerinden öğrenciye kazandırılması istendiği şeklinde de yorumlanabilir ki bu bakımdan esaslılık ve daimicilik felsefesine yakın görünmektedir. Keza programın ahlak bilgisine ve öğretmen merkezliliğe yaptığı atıflar da bu felsefelere uygundur.⁵¹

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programında *kıraat* dersinin içeriği şu şekilde verilmiştir:⁵²

Birinci sene: Birinci senede öğrenciler elifba ve ardından Kur'an cüzlerini okuyacak ve mümkün olduğu kadar, okumayı söktükleri zaman “Risale-i Kıraat” adındaki kitaba başlatılacaktır.

İkinci sene: Kıraate bu sene de geçen seneki gibi devam edilecek ve “Kıraat” adlı kitapçıktan haftada iki ders yavaş yavaş ve sesli olarak okutturulacaktır. Şöyle ki: Öğrencilerden biri bir miktar okuyup diğerleri dinleyecek ve durak yeri olsun veya olmasın öğretmen kime emrederse alt tarafına o devam edecek ve bu yöntem üzere öğrencilerin çoğunluğuna veya hepsine okutturulacaktır. Okuma sırasında durak yerlerine uymaya dikkat ettirilecek ve okunan kelimelerin Türkçeleri öğrencilere layıkıyla anlatılacaktır.

Üçüncü sene: Bu sınıfta okuma türünden “Malumat-ı Mücmele-i Ziraiye” adlı kitapçık okutturulacak fakat bu kitap İstanbul iptidai mekteplerinde okutturulmayıp yalnız kasaba ve köy iptidai mekteplerinde okunarak öğretilecek ve özetlenerek yazdırılacak ve her konu üzerine soru cevap biçiminde konuşma yaptırılacaktır.

İnas Rüştüleri Programına göre daha dar kapsamlı olduğu görülen içeriğe bakıldığında okumayı söken öğrencinin Kuran'a yönlendirileceği görülmektedir. Dersin işleniş yöntemiyle ilgili ilk sınıfa ait bir açıklama yer almazken ikinci ve üçüncü sınıflar için sadece sesli okuma üzerinde durulup sessiz okuma ve okuduğunu anlama çalışmalarından bahsedilerek sadece yabancı kelimelerin Türkçelerinin verilmesi istenmiştir. Nitekim Berker de kıraat dersinin yönteminin iptidai olduğunu ve anlayarak okumanın söz konusu olmadığını

⁵¹ Gerald Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2011.

⁵² Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 329.

belirtmiştir.⁵³ Üçüncü sınıfta tarım konularını içeren bir kitabının sadece kasaba ve köylerde okutturulup öğretilmesi ve özetlenerek yazdırılması ile her konuyla ilgili soru cevap etkinliği yaptırılması istendiği hâlde İstanbul iptidailerindeki dersin yöntemi veya seçilecek kitap hakkında bir açıklama verilmemesi dikkat çekmektedir. İkinci sınıfta sesli okuma çalışmalarında öğrencinin derse katılımı ve metni takip etmesi için oldukça disiplinli görünen, ansızın başka öğrenciden okumaya devam etmesini isteme yöntemi tercih edilmiştir. Ders içeriğinde, Türkçe eğitimi bağlamında, okuma becerisinin dinleme, yazma ve konuşma çalışmalarıyla birleştirilmesi dikkat çekicidir. Bu birleştirme her ne kadar geniş alan tasarımı hatırlatsa da program hazırlayıcılarının bunu gözetmediğini düşünmek zor görünmektedir. Programın genel itibarıyla disipline önem verdiği, öğretmen merkezli olduğu ve diyaloga yönelttiği görülmektedir ki bu özellikler esaslı ve daimi bir yaklaşımı işaret etmektedir.⁵⁴

Taşra Köy Mektepleri Programında *kıraat* dersinin içeriği şu şekilde verilmiştir:⁵⁵

Kıraat dersinde ikinci yıl “Risale-i Ahlak” ve “İlk Kıraat” kitabına başlanacak üçüncü yıl da aynı kitabın okunmasına devam edilecektir. Dördüncü yıl ise “Tarih-i Osmanî” ve “Osmanlı Coğrafyası” adlı kitaplar okuma kitabı olarak okunacak ve bitirildiğinde tekrar edilecektir.

En dar kapsamlı içeriğe sahip olan programda dersin amacı ve yöntemi konularında hiç bilgi verilmemiştir. Bu programda da İptidai Mektep Programında olduğu gibi yardımcı ders materyali olarak dört farklı kitap önerildiği görülmektedir. Kitapların başlığından hareketle İnas Rüştüleri Programında belirtilen, okuma kitaplarının özellikleriyle örtüştüğü söylenebilir. Orada okuma kitaplarının ahlaki özellikler içermesinin yanında faydalı bilgiler aktarması da istenmiştir. Dolayısıyla bu programdaki kitapların da ona uygun olduğu söylenebilir. Fakat program hazırlayıcıların bu kitapları, kitaplarda bulunması istenen özelliklerden haberdar olarak seçip seçmedikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Okuma dersi içeriklerinin hacmi bakımından rüştiye ile iptidai ve köy mektebi programları arasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Bunun yanında rüştiye programlarında okuma dersinin nasıl yapılacağına ilişkin açıklamalar bulunurken iptidai ve köy mektebi programlarında çok daha az açıklama verildiği dikkat çekmektedir. Rüştiye programlarında bir ders kitabı önerilmemekle beraber iptidai programlarında ders kitapları önerilmesi dikkat çekicidir. İnas Rüştüleri Programındaki içerikte okuma dersinin ifade güzelliği ve kelime öğretiminin yanında din, ibadet, ahlak, adap, terbiye ve önemli

⁵³ Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 155.

⁵⁴ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*.

⁵⁵ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 334.

bilgiler, atasözleri, faydalı hikâyeleri vermeyi ve hatta dil bilgisi öğretimini desteklemeyi de amaçladığı görülmektedir. Burada *elifba* ve *şifahi malumatın* birleştirilmesindeki gibi, dersin hayat bilgisi konularıyla birleştirilmeye çalışıldığı düşünülebilirse de aslında örtük program şeklinde devlet ideolojisinin aktarılması söz konusu olduğu söylenebilir. Program tasarımı bakımından yine konu tasarımının özellikleri dikkat çekmektedir.

Yazma

Yazma başlığı altında, programlardaki imla ve kitabet dersleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. İnas Rüştüyelerine Mahsus Ders Programında *imla* dersiyile ilgili verilen açıklamalara göre⁵⁶ öğrencilerin okuma yazma öğrenmelerinden itibaren imla çalışmaları başlamalı ve her sene ders biraz daha güçleştirilerek son sınıfa gelen öğrenci en zor kelimeleri bile hatasız yazar düzeye gelmelidir. Ders aracı olarak siyah tahta veya kâğıt kullanılabilir. Öğretmen öğrencilerinden birini tahtaya kaldırarak bazı kelimeleri yazdırır. Hata varsa nedenini açıklayarak düzeltir. Diğer öğrenciler de dikkat eder. Öğretmen bazen de bütün öğrencilere kâğıtlarına yazdırır. Sonra birinin hatasını gösterip düzeltmek için tahtaya yazdırır ve bütün öğrencilerin hata yapıp yapmadıklarına dikkat eder. Bundan başka, öğretmen her derste öğrencilerine imla yazdırarak ertesini ders bunları istedikten sonra ders dışında kontrol edip öğrencilere geri verir ve öğrenciler de bunları defterlerine geçirir. Anlamı bilinmeyen kelimelerin anlamları da yazdırılır. Yazdırılanlar okuma kitaplarının içeriğine benzer bir içeriğe sahip olmalıdır.

İmla dersinin açıklamalarından, dersin, bugünkü anlamda, yazma becerisini geliştirmeye yönelik olmadığı ve oldukça mekanik bir tarzda işlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İmla çalışmalarının okuma öğretiminin hemen ardından yapılmaya başlanması okuma ve yazma becerilerinin ilişkilendirilmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında kolaydan zora doğru ilerletilmesi gerektiği üzerinde durulması da öğretimin temel ilkelerine değinmek bakımından önemlidir. Fakat kolaylık ve zorluğun sınırları net olarak çizilmemiş, öğretmenin görüşüne bırakılmıştır. Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça, Farsça kelimelerin Türkçeye uymayan yazım özelliklerinin bir sonucu olarak konduğu düşünülen bu dersin her ne kadar sadece yazıma yönelik olduğu görülse de yazdırılan metinlerin içeriklerinin ders içerikleriyle benzer olması gerekliliğinden hareketle, yazdıkları metinleri okuyacağı düşünülen öğrencinin yine bir şeyler öğrenmesi beklendiği, dolayısıyla bir noktada okuma ve yazma eğitimine yaklaştığı düşünülebilir. Öğretimin merkezinde öğretmenin bulunması ve yazdırılan içeriğin ahlak ve faydalı bilgiler içermesi gibi özelliklerden

⁵⁶ *A.g.e.*, s. 278-279.

hareketle, programın felsefe olarak yine esasici ve daimici bir çizgide durduğu düşünülebilir.⁵⁷

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programında *İmla* dersinin içeriği şöyledir:⁵⁸

Birinci sene öğrenciler harfleri ve alfabe kitabındaki basit kuralları belledikten sonra az çok yazmaya güç yetireceklerinden “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan kolay kelimeler yazılmaya başlanacaktır. Bu ders bir heceli kelimelerden başlanıp derece derece yükseltılarak kısa cümleler ve küçük hikâyeler imla ettirilecek fakat öğrencilere anlayamayacakları şeyler katıyen yazdırılmayacaktır.

Bu kısımdan sonra “tembih” başlığıyla bir açıklamaya yer verilerek yöntemle ilgili bazı noktalara değinilmiştir. Buna göre “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan çoğunlukla öğrencilerin tamamına birden dikte ettirilerek kâğıt üzerine ve bazen öğrencilerden birkaçı birer birer çağırılıp imla yoluyla kara tahtaya bazı cümleler yazdırılacak ve hataları gösterilip düzeltilecektir. Kâğıt üzerine yazdırılan ödevlerden biri öğretmen tarafından düzeltilerek kara tahtaya yazdırılacak, öğrenci de ona göre kendi yazdıklarını düzeltecek ve bundan sonra defterlerine geçireceklerdir.

İkinci seneki içeriğe göre, birinci senede tarif edildiği gibi fakat giderek ilerletilmek şartıyla imla yazdırılmaya devam edilerek ve defter tutma usulüne mümkün olduğu kadar uyulup özen gösterilerek öğretmenler her fırsatta öğrencinin defter tutup tutmadığını kontrol edeceklerdir. İmlaya ilişkin yazdırılacak şeyler bu sınıf için kabul edilen “Ahlak” ile “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaplardan güzel iç görünüş, ahlak, terbiye ve adaba ilişkin örnekler ve öykülerle programda yer alan kitaplardan alınacak farklı yararlı bilgilerle sınırlı olmalıdır. Her yazdırılan imlada öğrencinin bilmediği ve işitmediği kelimelerin Türkçeleri layıkıyla anlatılacaktır.

Üçüncü seneki içeriğe göre ise, geçen sene “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan imlaya devam ile birlikte yazdırılan kelime ve cümlelerde öğrencilere dil bilgisi kuralları uygulaması yaptırılacaktır.

Bu içeriğe bakıldığında ilk dikkat çeken özellik İnas Rüştüleri Programından farklı olarak bir ders kitabının önerilmesi dikkat çekmektedir. Bunun yanında dersin işlenişiyile ilgili rüştüye programıyla benzer bir süreç olduğu görülmektedir. Fakat rüştüye programından farklı olarak imla dersinde dil bilgisi çalışmaları da yapılması ve defter tutmaya özen gösterilmesi istenmiştir. Programın felsefe olarak benzer gerekçelerle yine esasici ve daimici özellikler taşıdığı söylenebilir.

⁵⁷ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*.

⁵⁸ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 328-329.

Taşra Köy Mektebi Programında *Hat ve imla* dersinin içeriğine göre⁵⁹ üçüncü yıl öğretmen kitaptan veya ezberden söyleyeceği şeyleri çocuklara yazdıracak ve sonra yanlışlarını düzeltecektir. Dördüncü sınıfta ise öğretmen ezberden söyleyip yazdırmaya ve imla öğretmeye çalışacaktır.

Diğer programlara göre oldukça genel bir açıklama ile kısa bir içerik verilen bu derste öğretmenin bir kitaptan değil de ezberden söyleyip yazdırma çalışmaları yaptırması istenmiştir. Programın bu açıdan diğer programlardan farklı bir yerde durduğu fakat yöntem ve felsefe olarak diğer programlara benzediği düşünülebilir.

Yazma becerisi içinde değerlendirilebilecek bir başka ders de sadece rüştiye programlarında yer alan *kitabet* dersidir. İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programında yer alan *kitabet* dersinde işlenecek konular şu şekilde maddeler hâlinde verilmiştir:⁶⁰

Beşinci yıl

1. Eşyanın buldukları yerlere, kendisini oluşturan maddelere, kullanım yerleri ve yönlerine göre isimleri ile sınıf ve bölümleri, uğraş ve mesleklerine göre insanlara verilen isimler, bütün ve parça,

2. Çeşitli eşyalar üzerine basit akıl yürütme,
3. Önce sözlü sonra yazılı cevap verilebilecek değişik sorular,
4. Bir şeyi tarif ve tasvir etmek,
5. Eşyanın karşılaştırılması,
6. Anlatılan bir şeyi yazmak, öyküler ve örnekler,
7. Basit mektuplar.

Altıncı yıl

8. Özet yazma ve anlatma yöntemleri,
9. Mektup çeşitleri ile kuralları ve adabı,
10. Çeşitli mektup örnekleri,
11. Nazmın düzyazıya aktarılması,
12. Bir şeyi veya yeri olduğu gibi betimlemek ve ifade etmek,
13. Adap dairesinde mecaz ifadeler ve atasözlerinin birleştirilmesi,
14. Arzuhâller ve dilekçeler,

⁵⁹ *A.g.e.*, s. 334-335.

⁶⁰ *A.g.e.*, s. 279-280.

15. Yazışma ve haberleşmenin adap ve kuralları,
16. Resmî terimler, hitap ve resmî lakaplar.

Burada dikkat çeken ilk nokta dersin işlenişiyile ilgili bir açıklama verilmeksizin sadece bir konu listesinin verilmesidir. Bu konu listesine bakıldığında kitabet dersinin beşinci yıldaki içeriği bugünkü anlamda yazma becerisini geliştirmeye yönelik bazı özellikler taşıdığı görülmektedir. Baymur yazma çeşitlerini zengin olmasına karşın yazma çalışmalarının bu sınıfta başlatılmasının geç olduğunu, ayrıca bunun için nasıl bir hazırlık evresi düşünüldüğünün bilinmediğini, yazma konularının bazılarının öğrenci seviyesinin üstünde olmasının yanında yeterli zamanın da ayrılmadığını belirtmektedir.⁶¹ Altıncı yılda bu içeriğin daha çok resmî yazışmaların öğretilmesine evrildiği görülmektedir. Zaten dersin adının anlamı da kâtiplik olması dolayısıyla bu içeriğin adıyla uyumlu olduğu açıktır. Rüştiyelerin amaçlarından biri de devlete memur yetiştirmek olduğuna göre bu durumun normal olduğu söylenebilir. Beşinci sınıf içeriğinde bulunan 1, 2, 4 ve 5. maddeler yazma konularının öğrencinin çevresinden alındığına işaret etmektedir. Bu da öğretimin temel ilkelerine uygun bir durumdur.

Genel olarak programlar yazma eğitimi bakımından değerlendirildiğinde eğitimin çoğunlukla yazım üzerinde yoğunlaştığı ve bunun da genellikle dikte yöntemiyle yapıldığı; bunun yanında sadece rüştiye programlarında ifade gücünü ve kâtipliği geliştirmeye yönelik konuların da yer aldığı fakat bu kısım ile ilgili bir yöntem önerilmediği söylenebilir. Ayrıca yöntem olarak öğrencinin yazdıktan öğretmenin kontrol etmesi şeklinde klasik bir yöntem önerilmektedir. Bu yöntemin ürün odaklı yaklaşıma uygun olduğu söylenebilir.⁶²

Dil Bilgisi

İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programında *kavaid-i lisan-ı Osmani* (ders saatlerinin gösterildiği listede *kavaid-i Osmani* olarak yazılmıştır) başlığı altında dil bilgisi içeriğine sahip bir konu listesi verilmiştir:⁶³

Üçüncü sene

1. İsm-i has ve ism-i cinsin tefhim ve tefriki,
2. Müfret ve cem, edat-ı cem,
3. Ahval-i isim: mücerret, mefulün bih, mefulün ileyh, muzafun ileyh,
4. Sıfat, mevsuf,

⁶¹ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 42.

⁶² Barnett, *Writing as a process* s. 31.

⁶³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 280-282.

5. Zamair-i şahsiye,
6. Fiil: mastar, emir, mazi, hâl, istikbal,
7. Kesretle müstamel bazı edevat.

Dördüncü sene

1. Enva-ı kelime, ism-i cins, ism-i has, müfret, cem, ahval-i isim ve tasrif, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i tasgir, ism-i alet,
2. Sıfat, mevsuf, sıfâtın envai,
3. İzafet, muzaf, muzafun ileyh, kavaidi,
4. Zamair ve envai ve kavaidi,
5. Esmâ-i işarat, kinayat,
6. Fiil, mastar ve envai ve kavaidi, mazi ve envai, hâl, muzari, istikbal ve sair sıygalar, mütekellim, muhatap ve gaip,
7. Fer'î fiil, ism-i fail, mübalağa-i ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, hâl terkibi,
8. Edevat.

Beşinci sene

1. Üç lisanın harfleri, elif ile hemzenin farkı, kelime, harf ve hareke, kavaid-i harekât, Arabideki tezkir ve tenis, Türkçedeki riayet,
2. İsim ve envai, müfret, tesniye, cem, ahval-i isim,
3. Sıfat ve mevsuf, sıfât-ı asliye ve kıyasiye, sıfâtın tasgiri, taklili, tefriti ve tafzili, terki-i vasfî, sıfat ile mevsufun mutabakatı,
4. İzafet, muzaf ve muzafun ileyh, kavaid-i izafet, terki-i izafî,
5. Zamir ve merci, eşhas-ı fiil, haberlerin envai,
6. İsm-i işaret, ism-i mevsul, kinayat,
7. Mastarların envai, fail, meful, ism-i fiilî,
8. Fiil, iştikak, sıyga, tasrif, emsile-i muhtelif, emsile-i muttaride, ezmine, zat-ı fiil, basit fiiller, mürekkep fiiller, hususi sıygalar, rabıt sıygaları, sıyga-i müfacee, istikrar sıygası,
9. Furu-ı fiil, ism-i fail, mübalağa-i ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, hâl terkibi, ism-i alet, ism-i mekân, ism-i zaman, ism-i fiilî, sıfat-ı fiilî,
10. Edevat, temrinat, tatbikat, tahlilat.

Altıncı sene için bir konu listesi yerine şu açıklama verilmiştir: Önceki yıllarda öğretilen kurallar ayrıntılı bir şekilde tekrar edilip tamamlanarak cümle ve kelime grupları çeşitleriyle ilgili bilgi de verilecektir. Bu kuralların uygulama kısmına önem verilecek ve gerek kavait ve gerek imla ve kıraat derslerinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin anlamları öğrencilere öğretilecektir.

Üçüncü sene konu listesinin ardından “tembih” olarak verilen bir cümle, dil bilgisi öğretimiyle ilgili o dönemin anlayışını çok genel de olsa yansıtmaktadır: “Malumat-ı mezkûrenin nazariyeden ziyade amelî olmasına ve tarafatın ezberletilmesinden sarf-ı nazarla birçok misaller ile tefhim ve izahına çalışılmalıdır.” Bu cümleden hareketle okullarda dil bilgisi öğretiminin genel itibarıyla kuramsal olarak ve tanımların ezberletilmesi yoluyla işlenerek alıştırma ve örneğe fazla yer verilmediği düşünülebilir çünkü cümlede tam olarak istenen şey dil bilgisi öğretiminin uygulamaya dönük olması ve konuların bol örnekle kavratılmaya çalışılmasıdır. Benzer düşünceler altıncı senenin içeriğinde de belirtilmiştir.

İçerikteki konu listesine bakıldığında basitten karmaşığa bir sıra takip edildiği görülmektedir. Bunun yanında birçok konunun ileriki yıllarda tekrar edildiği veya ayrıntılandırıldığı da dikkat çekmektedir. İçeriğin büyük bir kısmını Türkçe kuralların oluşturmasının yanında Arapça kuralların olduğu da görülmektedir. Programdaki konu listesinin her yıl biraz daha ayrıntılandırılması sarmal yaklaşımı çağrıştırmakla birlikte son sene içeriğinin bir bakıma boş bırakılmasının, konuların öğretiminin ne kadar süreceğinin saptanamamasından kaynaklanan bir soruna işaret ettiği de düşünülebilir. Yukarıda içerikleri verilen *kıraat* ve *imla* gibi derslerde, dil bilgisi etkinlikleri yapılması önerilirken bu derste okuma veya imla etkinliklerinden söz edilmeyerek sadece Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının söylenmesine değinilmesi dikkat çekicidir. Bu da geniş alan tasarımına tamamen uyulmadığını göstermektedir. Programın yine öğretmen merkezli olduğu ve tekrara önem verdiğinden hareketle esasıcı ve daimici özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

Kız Sanayi Mektebi Programında *kavaid-i Osmaniye* dersinin içeriğine göre⁶⁴ İnas Rüştiyeleri Programındaki içerikle büyük oranda benzerlik bulunmaktadır. İnas Rüştiyeleri Programında üç yıla yayılan içerik bu programda iki yıla sıkıştırılmıştır. Ayrıca İnas Rüştiyeleri Programının 3. senesindeki “kesretle müstamel bazı edevat” ile 5. senesindeki “sıfatın tefriti ve tafzili”, “terkib-i vasfî”, “sıfat ile mevşufun mutabakatı”, “zamir ve mercî”, “eşhas-ı fiil”, “haberlerin envâr”, “hususî sıygalar”, “sıyga-i müfacee” konuları Kız Sanayi Mektepleri Programında yer almazken, bu programda yer alan “sıyga-i musahabe” konusu da İnas Rüştiyeleri Programında bulunmamaktadır. İnas Rüştiyeleri Programının tembih bölümleri aynı şekilde bu programda da yer almaktadır.

⁶⁴ *A.g.e.*, s. 304-305.

İptidai Mektep Programında *Sarf-ı Osmani* dersinin içeriği şu şekildedir:⁶⁵

Sarf-ı Osmani adlı kitaptan dil bilgisi konuları güzelce ezberlettirilmekle birlikte uygulamaya çok önem vermek gerektiği için, öğrenciye öğretim sırasında ve tabloda sözün bölümleri hakkında gerektiğinde alıştırmalar yaptırılmalıdır. Dil bilgisinden öğretilecek konular şunlardır:

Harf, kelime, haruf-ı hece, haruf-ı imla, enva-ı kelime, enva-ı isim, müfret, cem, ahval-i isim, izafet ve envai, sıfat, sıfât-ı semaiye, sıfât-ı kıyasiye, ism-i adet, ism-i işaret; zamir ve enva-ı zamir; fiil, mastar, tasrif-i e'fal; ism-i fail, ism-i meful; edat.

Bu konu listesinden sonra “tembih” adı altında şu açıklama verilmiştir: Bu dersin *kıraat* ve *imlaya* bütüncül yararı olacağı gibi *kıraat* ve *imla* sırasında yapılacak uygulamalar ve örneklerin de dil bilgisine yararı çok ve dolayısıyla üç ders birbirine bağlı olduğundan bu noktada hakkıyla özen göstermek gerekir.

Dil bilgisi dersi bakımından farklı bir isim görünen bu programda çok daha dar kapsamlı bir içerik ve açıklama verilmekle beraber içeriğin rüştiye programlarıyla büyük benzerlik gösterdiği dikkat çekmektedir. Fakat bu programda elifba öğretiminin destekleyicisi olmak bakımından rüştiye programında olmayan bazı temel konuların yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında içeriğin sonunda konulan tembih bölümündeki uyarıların rüştiye programındaki tembih bölümünden biraz farklı olduğu görülmektedir. Rüştiye programında dil bilgisi öğretiminin kuramsal değil uygulamalı olarak yapılması istenirken İptidai Mektep Programında sarf dersinin kıraat ve imlaya yararı olduğundan hareketle uygulama yaptırılması istenmektedir. Dil becerilerinin ve dil bilgisinin birbirine bağlı olduğu fikri açısından İptidai Mektep Programının rüştiye programından daha ileride olduğu dile getirilebilir. Program *sarf*, *kıraat* ve *imla* derslerinin birbirine bağlı olması gerektiği düşüncesini benimsediği için geniş alan tasarımına yaklaşmaktadır. Bununla birlikte ezberlemeye yaptığı atf ile esasiciliği ve daimiciliği işaret etmektedir.

Sonuç

1309-1891'deki Türkçe dersleri bu yıl yayımlanan dört program üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Programlar arası benzerlik ve farklılıklar üzerinde durularak karşılaştırma yapılmıştır. Programlar 6 yıllık inas rüştiyeleri, 7 yıllık kız sanayi mektepleri, 3 yıllık iptidai mektepler ile 4 yıllık taşra köy mektepleri için ayrı ayrı hazırlanmıştır. İnas rüştiyeleri ile kız sanayi mekteplerinin öğretim süresi, hem iptidai hem de rüştiye kısımlarını barındırdığı için uzundur. Bunun yanında inas rüştiyelerinin darülmuallimata mahreç olduğu yani burada kız

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 327-328.

öğretmen okuluna öğrenci yetiştirilmesi amaçlandığı programın başlığında belirtilmiştir. Kız sanayi mekteplerinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Programlarda bugünkü gibi Türkçe adı altında tek bir ders olmayıp birden fazla dersin bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında aynı düzeyde ve / veya aynı içerikteki derslerin adlarında dahi farklılık olduğu dikkat çekmektedir. Sözelimi *elifba ve şifahi malumat*, *elifba*, *elifba-yı Osmani*, *kıraat*, *kıraat ve imla*, *imla*, *hat ve imla*, *kavaiit*, *kavaiid-i Osmani*, *sarf-ı Osmani* adları buna örnek olarak gösterilebilir. Bu farklılık bazen sadece isim düzeyindeyken bazen de farklı derslerin birleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Keza bu derslerin saat sayılarında da farklılıklar görülmektedir. Sözelimi *elifba ve şifahi malumat* haftada 18 saat iken *elifba* ile *elifba-yı Osmani* dersleri 12 saattir. Bunun yanında Türkçe derslerinin diğer derslere oranlarına bakıldığında sınıf bazında da büyük farklılıklar görülmektedir. Söz gelimi 1. sınıflarda İnas Rüştüyesi Programında %72 ve Kız Sanayi Mektepleri Programında %68 olan oran İptidai Mektepler Programında %52 ve Taşra Köy Mektepleri Programında ise %40'a kadar düşmektedir. Bunun yanında 3. sınıflarda İnas Rüştüyesi Programında %39, Kız Sanayi Mektepleri Programında ve İptidai Mektepler Programında %20 ve Taşra Köy Mektepleri Programında %31 olduğu görünen oranın birbirine yakın olması dikkat çekmektedir. Türkçe derslerinin genel oranları sınıf düzeyi yükseldikçe azalmaktadır. İlk sınıfta ilkokuma yazma dersinden dolayı %59 olan genel oran %5'e kadar düşmektedir. Bu farklılık ve benzerliklerin tamamen tesadüfi olduğu ve programların farklı komisyonlar tarafından hazırlanmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Programlardaki derslerin, günümüzdeki Türkçe öğrenme alanları bağlamında ele alındığında, ilkokuma yazma, okuma, yazma ve dil bilgisi alanlarına yönelik olmasına rağmen konuşma ve dinleme becerilerine hiç yer verilmediği dikkat çekmektedir. Bu durum dönem itibarıyla ana dili veya Türkçe eğitimi kavramından ne anlaşıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre eğitim verilmesi gereken alanlar okuma ve yazma iel dil bilgisi olarak görünmektedir. Bu anlayış Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hatta Cumhuriyet Dönemi'nde de eğitim sisteminde hâkim olmuştur. Nitekim dinleme ve konuşma becerileri ancak 1926'da Türkçe programına girmiştir.⁶⁶

İlkokuma yazma dersinde dört programın da vurguladığı konu harf öğretimi tamamen bitirilmeden Kur'an okumaya geçilmemesidir. Buradan dönemde yaygın olarak görülen sorunun programlar eliyle çözülmeye çalışıldığı söylenebilir. Hem darümuallimin ve darümuallimat hem de medrese çıkışlı kişilerin öğretmen olarak istihdam edilmesinin bu gibi sorunlara yol açtığı düşünülebilir. Programlar ortak olarak ilkokuma yazma dersinde öncelikle temel okuma ve yazma becerisini kazandırmayı hedefledikleri kadar Kuran okutmayı ve ezberletmeyi de hedeflemiştir. Rüştüye programlarında ilkokuma yazma dersi

⁶⁶ Bkz. İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Millî Matbaa, İstanbul 1926, s. 28.

şifahi malumat adlı bir dersle birleştirildiği hâlde iptidai mekteplerde böyle bir birleştirme yapılmamıştır.

Kıraat dersinde esas olarak sesli okumadan bahsedilmiş, rüştiye programlarında okuduğunu anlamaya da değinilmiştir. Okuma kitaplarının özellikleri hakkında bilgi verilerek kitap hazırlayıcılarına yol gösterilmiştir. Burada okuma kitaplarının içeriğinde ahlaki ve dinî özellikler taşımasına ve faydalı bilgiler, atasözleri içermesine yapılan vurgu dönemin siyasi anlayışının bir eseri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında okuma kitaplarının birçok dersin içeriğine sahip olabilmesi *kıraat* dersine büyük bir görev yüklediği şeklinde yorumlanabilir. *Kıraat* dersi, rüştiye programlarında dil bilgisiyle ilişkilendirilmiş ve bir ders kitabı önerilmemişken diğer programlarda dil bilgisiyle ilişkilendirme yapılmamış fakat takip edilecek okuma kitapları önerilmiştir.

Yazma becerisi ile ilgili olarak programlarda *imla* ve *kitabete* dersleri yer almaktadır. *İmla* dersi günümüzdeki anlayışa göre doğrudan yazma becerisini geliştirmeye yönelik bir ders olmayıp sadece öğrencilerin kelimeleri doğru bir şekilde yazmasına odaklanmıştır. Genelde dikte etme yöntemi kullanılması önerilen derste öğrenci ödevlerinin öğretmen tarafından kontrol edilmesine vurgu yapılması ürün odaklı yazma eğitimini akla getirmektedir.⁶⁷ Bunun yanında yazdırılacak metinlerin okuma kitaplarının içeriğine benzer olması da istenmiştir. Burada da devletin öğrencilere kazandırmak istediği ahlaki ve dinî özellikler olduğu düşünülebilir. *Kitabete* dersi ise sadece rüştiye programlarında yer alan bir ders olmakla birlikte bugünkü anlamda yazma becerisini geliştirmeyi hedefleyen bir ders olmaktan çok kâtip yetiştirmeyi amaçlayan bir derstir. Fakat dersin ilk yılki amaçları genel yazma becerisini geliştirmeye yönelik olduğu da dikkat çekmektedir.

Dil bilgisi dersleri rüştiye programlarında *kavâit*, İptidai Mektepler Programında ise *sarf* adıyla verilmiştir. İçerik olarak birbirine benzeyen bu dersler için birer konu listesi verilmiştir. Konuların çoğunlukla Türkçe unsurlardan oluştuğu görülmekle birlikte Arapça unsurlar da yer almıştır. Bunun yanında dil bilgisi derslerinin *imla* ve *kıraat* derslerine yararı olduğu vurgulanarak dersler arası bağlantı sağlanması tavsiye edilmiştir.

Programlarda ölçme değerlendirmeyle ilgili açıklama yapılmadığı görülmektedir. Bu bölümün programlarda ihmal edildiği söylenebilir. Burada ölçme değerlendirmenin daha önceki dönemlerde yapılan sınavlar gibi yapılacağı düşünülebilir böyle bir tasarrufta bulunulduğu düşünülebilir.

Programlarda derslerin ne şekilde verileceğine ilişkin yapılan açıklamalarda geçen öğretme, gösterme, (hakkıyla ve layıkıyla) bellettirme, (layıkıyla) anlatma, başlattırma, alıştırtma, inceletme, açıklama, okutturma, yazdırma, emretme, düzeltirme, dikte, kontrol etme gibi kelimeler öğretmenin anlatan, bilgi aktaran,

⁶⁷ Barnett, "Writing as a process", s. 31.

öğrencileri yöneten bir konumda olduğunu göstermektedir. Aynı bölümlerde öğrencilerle ilgili kullanılan kelimeler de öğretmenin yaptırması istenen eylemler olduğu görülmektedir. Bu itibarla programların öğretmen merkezli bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir.

Programlarda genel olarak daimici ve esasici bir felsefenin izleri görülmektedir. Bu felsefelere göre öğretimin merkezinde olan öğretmen ve öğretim disiplinli olmalı, öğrenci öğrenmek için gayretli olmalı, ezberleme ve tekrara birer yöntem olarak yer verilmelidir. Bu gibi özellikler de programların satırları arasında gözlemlenebilmektedir. Program tasarımı bakımından konu tasarımı ve geniş alan tasarımının izlerinin gözlemlendiği programlar günümüzdeki öğretim programının özelliklerini taşımaktan uzaktır. Çünkü dersin amacı, felsefesi, yaklaşımı gibi konularda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat bu durum dönem itibarıyla değerlendirildiğinde normal sayılmalıdır.

Programlar Türkçe dersinin Osmanlı Dönemi'nde nasıl görüldüğü ve hangi işlevler yüklendiği konusunda bir fikir vermektedir. Ayrıca eğitim-öğretim sürecinin amaç, yöntem ve ölçme değerlendirme gibi açılardan değerlendirilmesine de imkân vermektedir. Çalışmaya dâhil edilen programlar sadece Türkçe dersi bağlamında ele alınmıştır. Diğer dersler açısından da incelenmeye muhtaçtır. Bunun yanında programın o dönemde yayımlanan talimat, ders cetveli gibi kaynaklarla karşılaştırılması da daha geniş bir perspektif sunabilir.

Kaynakça

- AGAR, Mehmet Emin, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usûl-i Tedrisi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001.
- AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015.
- ALKAN, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 9-84.
- ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 2000.
- ALTINOVA, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ARI, Gökhan, "Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94.

- BALTACI, Cahit, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (1993), s. 9-145.
- BARNETT, Marva A., “Writing as a process”, *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31-44.
- BATIR, Betül, *İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007.
- BAYMUR, Fuat, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939.
- BAYMUR, Fuat, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946.
- BERKER, Aziz, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları, Ankara 1945.
- BÜYÜKKARAGÖZ, S. Savaş, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997.
- CEYLAN, Sevim, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2012.
- COŞKUN, Eyyup, “Geçmişten Günümüze Türkçe Öğretiminin Gelişimi”, Ahmet Kırkkılıç, Hayati Akyol (ed.), *İlköğretimde Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2007, s. 1-13.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri”, *Türkler*, XV, (2002), Yeni Türkiye Yayınları, s. 44-59.
- DEMİREL, Özcan, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- DOĞAN, Recai, *Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- DOĞANAY KAYA, Fatma, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştüye Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- DULUM, Sibel, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.
- DUMAN, Asiye, “Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87.
- ERGİN, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa ve DUMAN, Tayyip, “19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, *Yeni Türkiye* 7 (1996), s. 494-511.

- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- GÖĞÜŞ, Beşir, “Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (1970), s. 123-154.
- GRAY, William S., *Okuma ve Yazma Öğretimi*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, MEB Yayınları, İstanbul 1975.
- GUTEK, Gerald, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2011.
- GÜLERYÜZ, Hasan, “Türk Dili”, Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İlke-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15.
- GÜNDÜZ, Mustafa, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 243-286.
- HAFIZOĞLU, Taner, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.
- IŞIKSALAN, Nilay, “II. Meşrutiyet Dönemi Sultanilerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998), s. 151-182.
- IŞIKSALAN, Nilay, “İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997), s. 155-175.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Millî Matbaa, İstanbul 1926
- KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.
- KANSU, Nafî Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- KARAKUŞ, İdris, *Atatürk dönemi eğitim sisteminde Türkçe öğretimi*, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- KARAKUŞ, İdris, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005.
- KEÇECİ KURT, Songül, *Osmanlı Devleti'nde Kadınların Eğitimi (1839-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- KURNAZ, Şefika, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi”, *Millî Eğitim Dergisi*, S. 143, 1999, s. 99-111.

- Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafî, *Maarif Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire İstanbul 1338.
- NURDOĞAN, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ÖZTÜRK, Cemil, "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 300-303.
- PARMAKSIZ, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 1315 Senesine Mahsus, Elli Üçüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1315.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 1316 Senesine Mahsus, Elli Dördüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1316.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Birinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1313.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli İkinci Sene, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1314.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Ellinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1312.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Altıncı Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1308
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Dokuzuncu Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1311.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Sekizinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1310.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Yedinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1309.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Birinci Sene 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- SARIÇELİK, Kerim, *Osmanlı Devri Konyası'nda Modern Eğitim Öğretim (1869- 1919)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- Selim Sabit, *Rebnüma-yı Muallimîn*, Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, İstanbul tarihsiz.

- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1329-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul: İletişim Yayınları 2015.
- SOYDAN, Tarık, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- ŞAHBAZ, Namık Kemal, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005.
- ŞAHBAZ, Namık Kemal, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.
- Takvim-i Vekayi*, S 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839).
- Takvim-i Vekayi*, S 73, 5 Safer 1309 / 28 Ağustos 1307 (9 Eylül 1891).
- Takvim-i Vekayi*, S 75, 8 Safer 1309 / 31 Ağustos 1307 (12 Eylül 1891).
- TÜMER, Erdem, Yasemin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- UÇGUN, Duygu, "Tarihî Süreç İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- ÜNAL, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- VARIŞ, Fatma, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994.
- YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- YILDIZ, Cemal ve OKUR, Alpaslan, "Ana Dili Öğretimi", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 45-77
- YÜCEL, Hasan-Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- ZENGİN, Salih Zeki, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.